זכויות אדם ומרחב חברתי: כוחה של האגודה לזכויות האזרח בישראל

ניב גורדון*

תקציר. מאמר זה משתמש במושג "מרחב חברתי" של פייר בורדייה כדי להתחקות אחר אופני כינון הכוח של ארגוני זכויות אדם לא־ממשלתיים. המאמר גורס שככל שארגון הזכויות ממקם את עצמו קרוב יותר למוקדי הכוח (כמו מוסדות ממשלתיים, משפטיים, אדמיניסטרטיביים ועסקיים) כך גדלה השפעתו. טענה זו עומדת בניגוד לדעתם של חלק גדול מן הסוציולוגים החוקרים את החברה האזרחית בכלל ואת הארגונים הלא־ממשלתיים בפרט, הסוברים שאסטרטגיות הפעולה שהארגונים מאמצים הן המסבירות את מידת היעילות שלהם. האגודה לזכויות האזרח מובאת כמקרה בוחן. אסטרטגיות הפעולה שלה אינן שונות מהותית מן האסטרטגיות של רבים מארגוני זכויות האדם הפועלים בישראל. אך העובדה שמבחינה בינה לבין הארגונים האחרים היא גם זו שהופכת אותה לארגון הגדול והיעיל ביותר בהקשר הישראלי – מיקומה במרחב החברתי וכן ההון הכלכלי, התרבותי, החברתי והסמלי העומדים לרשותה כארגון. אך הקִרבה למוקדי הכוח פועלת כחרב פיפיות: היא מחדירה לארגון את ראיית העולם ההגמונית, וכך תוחמת ומגבילה את סדר היום האוניברסליסטי שאמור להנחות את הפעילות של כל ארגוני זכויות האדם.

האמנות הרבות העוסקות בזכויות האדם וכן החוק ההומניטרי הבינלאומי, שהתפתחו במידה ניכרת בעקבות זוועות מלחמת־העולם השנייה, היו נותרים בגדר אות מתה אלמלא מסירותם ועבודתם הקשה של ארגונים לא־ממשליים (אל"מים – NGOs)[1] המתמחים בזכויות האדם והאזרח. במונחים אריסטוטליים, האל"מים הם אלה שהוציאו מהכוח אל הפועל את הפוטנציאל הטמון באמנות זכויות האדם (Ignatieff, 2001).[2] קביעה זו נכונה

* המחלקה לפוליטיקה וממשל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

ברצוני להודות למיכאל ורשבסקי, גדעון ספירו, מיה ברזילאי, הדס זיו, מנאל חאזן ולקוראים האנונימיים של כתב־העת סוציולוגיה ישראלית על הערות לניסוחים קודמים של עבודה זו, שרק את חלקן יכולתי להטמיע.

1. את המונח NGO אפשר לדעתי לתרגם לאל"מ – ראשי תיבות של ארגון לא־ממשלתי. מכאן ש־NGOs הם אל"מים, ו־NGO-ization של החברה האזרחית, היא האל"מת החברה האזרחית.
2. בשנים האחרונות הופיעו ספרים ומאמרים רבים המנתחים את עבודתם החשובה של ארגוני זכויות האדם (Keck & Sikkink, 1998; Korey, 1998; Mathews, 1997; Risse, Ropp & Sikkink, 1999; Welch, 2001).

בוודאי גם בהקשר הישראלי. הודות למאמציהם הבלתי־פוסקים ולתבונתם הפוליטית של קומץ ארגונים ישראליים, עינויים וסחר בנשים הוצאו אל מחוץ לחוק, נאסר על אפליה בעבודה על רקע מגדרי והובטח דיור ציבורי לאנשים בעמדת נחיתות סוציו־אקונומית. כמו כן, האל"מים עשו שימוש בזכויות האדם כדי להציל את חייהם של אנשים שנמנע מהם טיפול רפואי, לשפר את שירותי החינוך המוצעים למגזרים החלשים בחברה ולהבטיח הטבות לזוגות הומואים ולסביות.

אלה הן רק מקצת מן הסוגיות שבהן טיפלו ארגוני זכויות אדם הישראליים בשנים האחרונות. ארגונים אלה שייכים לעמותות החדשות, שאותן תיאר זה מכבר אורי בן־אליעזר (1999), והם חלק מהקבוצה שנטע זיו ורונן שמיר (2000) הגדירו אותה כ"תת־פוליטיקה חדשה". חוקרים אלה ואחרים (Lang, 2000; Silliman, 1999) הראו שפעילותם של אל"מים אינה "מבוססת על ניעוּת עממית (grassroots) ועל תנועות חברתיות בעלות בסיס חברתי רחב", אלא על עמותות מקצועיות "ממוקדות־מטרה הממומנות תדיר על־ידי קרנות בינלאומיות, והם מפעילים מספר מצומצם יחסית של פעילים בשכר ומומחים בתחומים שונים. דפוס הפעולה הטיפוסי לארגונים אלה (בישראל, לפחות) כרוך תדיר בייצוג־יתר משפטי ובפיתוח מחלקות משפטיות חזקות, אגב הרכבת קואליציות אד־הוק ורשתות של שיתוף פעולה ושל החלפת מידע" (זיו ושמיר, 2000, ע' 49).[3]

האגודה לזכויות האזרח מסמלת מבחינות רבות את המעבר לפוליטיקה הישראלית החדשה, שמאופיינת על ידי האל"מת (NGO-ization) החברה האזרחית (Lang, 2000).[4] האגודה, אשר נוסדה בתחילת שנות השבעים, היא האל"מ הראשון לזכויות אדם בישראל, ובמהלך חמש־עשרה שנותיה הראשונות היא הייתה הארגון היחיד שפעל בשטח.[5] מנתונים

3. עם זאת חשוב לציין שהחברה האזרחית החדשה אינה מונוליתית, והיא כוללת סְפֶקְטְרוּם רחב הרבה יותר של ארגונים, החל בעמותות חסרות משאבים, שמתנדבים מעטים יחסית פועלים בהן, וכלה בארגונים שיש בהם חברים רבים, תקציבים גדולים, צוות מקצועי והנהלה בעלת בולטות ציבורית. רבים מן הארגונים מדגישים את האסטרטגיה המשפטית, אך יש ביניהם המשתמשים במדע, בחינוך או באמצעים טכנולוגיים על מנת לחולל שינוי חברתי. יתרה מזאת, המונח "תת־פוליטיקה" הוא בעייתי בעיני בכל הנוגע לתיאור הפוליטיקה של החברה האזרחית, מכיוון שהוא מייצר מערכת דו־קוטבית מדרגית מוטעית, לדעתי, בין פוליטיקה ממשלתית לפוליטיקה של החברה האזרחית.

4. אומנם אין מדובר בתופעה מונוליתית, אלא בארגונים בעלי אפיונים שונים ודרכי פעולה שונות (Silliman, 1999), אך רוב האל"מים נוטים לתרגם בעיות מורכבות של שחרור ושוויון למקרים מבודדים ולמקד את הביקורת שלהם נגד המדינה. במובן זה רבים מהם עדיין שבויים בתוך הפרדיגמה (state-centric paradigm) הרואה במדינה אחראית בלעדית למצוקות חברתיות (Jochnick, 1999).

5. ביוגרפיה מוסדית שהתפרסמה לאחרונה מתעדת את הניצחונות וההפסדים הרבים של האגודה, וכן את העמדות העקרוניות שנקטה גם כאשר הייתה התמיכה הציבורית מעטה במאבק נגד הפרות קשות של זכויות אדם מסוימות. אף־על־פי־כן, הספר אינו מנתח את האסטרטגיות שהארגון משתמש בהן בניסיונותיו להגן על זכויות האדם, ואף אינו דן במקרים שבהם הארגון לא התערב בשעה שזכויות הופרו. הביוגרפיה מספקת מידע, אך אינה בוחנת באופן מעמיק וביקורתי את הארגון ואת פעולותיו (ישובי, 2002א). יש לציין שבשנים האחרונות הופיעו כמה ביוגרפיות מוסדיות של ארגוני זכויות אדם, המנתחים בצורה ביקורתית ארגונים הפועלים בעולם (Tolley Jr., 1994; Power, 2002).

שאספו יואב דותן ומנחם הופנונג (Dotan & Hofnung, 2001) עולה כי מתוך שבעים עתירות לבג"ץ שהגישה האגודה לזכויות האזרח ואשר הוכרעו בתוך כותלי בית־המשפט (כלומר, לא הסתיימו בפשרה), זכתה האגודה בשמונה מקרים, המהווים 11.5 אחוזים. לעומת זאת, ארגוני זכויות האדם האחרים הפועלים בישראל זכו רק ב־2.8 אחוזים מהעתירות שהגישו. כלומר, סיכויה של האגודה לזכות בעתירה גבוה פי ארבע. בעתירות שהאגודה מתפשרת בהן או שהניצחון בהן הוא חלקי, אחוז הזכייה שלה עולה ל־67.[6] הממצאים של דותן והופנונג מעידים שיכולת ההשפעה של האגודה בבית־המשפט גדולה מהשפעתם של ארגוני זכויות אדם אחרים. עם זאת, אין הם מספקים הסבר משכנע מדוע השפעתה של האגודה רבה יותר. השאלה המרכזית שאנסה לעמוד עליה במאמר זה היא כיצד אפשר להסביר את העובדה שהאגודה הייתה ועודנה הארגון המשפיע ביותר מבין כל הארגונים לזכויות אדם הפועלים כיום בישראל. לשם כך אשתמש באחדים מרעיונותיו של פייר בורדייה, מתוך התמקדות באופן שבו הצליחה האגודה לצבור כוח ולהשתמש בו בזירה הפוליטית.

חוקרים אחרים שבחנו אל"מים ודרכי פעולה שלהם, כמו תומס ריס, סטפן רופ וקתרין סיקינק (Risse, Ropp & Sikkink, 1999), וכן מרגרט קֶק (Keck & Sikkink, 1998) וג'סיקה מתיוס (Mathews, 1997), שאלו מהן דרכי הפעולה המאפשרות השפעה על הזירות המקומיות והבינלאומיות. לעומתם, אני שואל מה מקנה לארגון מסוים כוח השפעה רב משל ארגונים אחרים. או במילים אחרות: רוב המחקרים מתמקדים באסטרטגיות הפעולה של ארגוני זכויות האדם (ואל"מים אחרים המכוננים את הפוליטיקה החדשה) ומנסים להבין איך הארגונים הללו מחוללים שינוי חברתי בעזרת אסטרטגיות שונות. כלומר, המחקרים הללו שמים את הדגש באסטרטגיות. לטענתי, האסטרטגיות עצמן אינן יכולות להסביר יכולת השפעה. אל"מים אחדים משתמשים באסטרטגיות דומות ובכל זאת יכולת ההשפעה שלהם שונה, ולכן יש לחפש את התשובה במקום אחר.

במקרה הנוכחי, אי אפשר להסביר את כוחה של האגודה ואת השפעתה באמצעות סוג האסטרטגיה המשמשת אותה (פעילות בזירה המשפטית באמצעות הידיינות משפטית ישירה), כי גם ארגוני זכויות אדם אחרים הפועלים בשטח (כמו המוקד להגנת הפרט, עדאלה וסינט איבס) משתמשים באסטרטגיה הזאת, ובכל זאת כוחם ומידת השפעתם פחותה מזו של האגודה. לכן, בעקבות בורדייה, אטען שכוח השפעתה של האגודה טמון בעובדה שעומד לרשותה הון כלכלי, חברתי, תרבותי וסמלי רב מזה שעומד לרשותם של ארגוני זכויות אדם אחרים, וההון שלה הוא שהופך את האסטרטגיות שלה ליעילות יותר. עם זאת אראה כי לצד ההזדמנויות וההשפעה שהאגודה משיגה באמצעות כוחה, היא חייבת לנקוט צעדים הפוגעים לעתים במאבק למען זכויות האדם, על מנת לשמר את כמות ההון ומבנה ההון שברשותה, כמו גם את מקומה במרחב החברתי (כלומר, כוחה). הדיון הנוכחי מפנה זרקור אל יעילותן של דרכי הפעולה, אל מיקומו החברתי של הארגון ואל המשאבים השונים העומדים לרשותו, ובכך הוא מוסיף נדבך תאורטי לשיח הערני המתקיים כיום בדבר מקומם, דרכי פעולתם והשפעתם של אל"מים בחברות שונות.

6. נתונים אלה נאספו על־ידי דותן והופנונג, אך אינם מופיעים במאמר (Dotan & Hofnung, 2001), אלא הועברו אלי על־ידי החוקרים.

רקע

עם היווסדה של האגודה לזכויות האזרח, בשנת 1972, ניסחו חבריה הצהרה המפרטת את יעדיו העיקריים של הארגון. בהצהרה ציינו החברים (מרביתם פרופסורים מהאוניברסיטה העברית) שארגונים לזכויות אדם פועלים כבר ברוב המדינות המערביות והגיעה העת לייסד ארגון כזה גם בישראל. הם טענו כי הישגיה של ישראל בתחום זכויות האזרח "ראויים לקנאה": "המערכת המשפטית בישראל מצטיינת בהגינותה ובהיותה נקייה משחיתות, ומידת החופש שהפרט נהנה ממנה בולטת במדינה שזמן כה רב נתונה במצור. אולם ברור גם כן שבתנאים שכאלה קיימים בכוח אזורי סכנה הטעונים פיקוח והשגחה באמצעות גוף בלתי תלוי ובלתי מעורב מסוג זה שבהקמתו מדובר כאן." טבעי הוא הדבר, הם הוסיפו, שבמדינה שחי בה מיעוט אתני ודתי גדול, "הרוב ישתדל לקיים את עליונותו, בעוד שהמיעוט יחתור לא רק לשוויון בטיפול, אלא גם כן למידה של אוטונומיה בכדי לאפשר לו לקיים את צביונו הבסיסי". בהיעדר מגילת זכויות (Bill of Rights), החברים המייסדים סברו שנחוץ לייסד ארגון לא־ממשלתי, שיבטיח את הגינותם של המוסדות המשפטיים, יפעל להרחבת אווירת הסובלנות ויתנגד לכל צורה של הפרת זכויות הפרט (ישובי, 2002א, ע' 13).

בתחילת שנות השבעים נושא זכויות האדם זכה בטיפולם של מעטים בלבד: כמה פוליטיקאים מסורים, כמו שולמית אלוני, שתרמה רבות להכנסת שיח זכויות האזרח לישראל,[7] כמה עורכי־דין מגויסים (cause lawyers) (Hajjar, 2001; Langer, 1995, 1998) וכמה יחידים חדורי מטרה. לפיכך, האגודה לזכויות האזרח, כאל"מ היחיד לזכויות אדם, הייתה זו שהפיצה במשך שנים רבות את בשורת הזכויות בישראל. בעשור הראשון לפעילותה של האגודה, חברי ההנהלה שלה ועורכי־דין אחדים תרמו מזמנם ומניסיונם בלי כל תמורה. בשל היעדר מקורות מימון וחוסר האפשרות להעסיק עובדים, תפוקתו של הארגון בשנים הללו הייתה צנועה, ופעילותו התמקדה בעיקר בסוגיות הקשורות לזכות ההפגנה ולאלימות של המשטרה.[8] בשנת 1981 הגישה האגודה את הבג"ץ הראשון שלה שעסק בחופש הביטוי, או ליתר דיוק – בזכות לפרסם עיתון בערבית שעניינו דיפלומטיה, חברה, כלכלה וספרות.[9]

בשנות השמונים החלה האגודה לקבל תרומות נכבדות מהקרן החדשה לישראל,[10] ובזכותן יכלה סוף־סוף לשכור משרדים משלה ולהעסיק צוות עובדים. התרומות אפשרו גם הרחבה משמעותית בפעילות הארגון: עד 1982 הגישה האגודה בג"ץ אחד, אך עד סוף שנת

7. כבר ב־1973 הקימה שולמית אלוני את התנועה לזכויות האזרח, שחרתה על דגלה את ההפרדה בין דת למדינה ואת כינון חוקי יסוד המגִנים על זכויות הפרט (אלוני וזרטל, 1997).

8. לדוגמה, בג"צ 153/83 לוי נ' מפקד המחוז הדרומי של משטרת ישראל, פ"ד לח(2) 393 (חופש ההפגנה).

9. האגודה ייצגה את נג'וא מחול, מרצה מהאוניברסיטה העברית שלא קיבלה רישיון להוציא לאור עיתון בירושלים המזרחית. בג"ץ דחה את העתירה, ובכך קיבל את עמדת משרד הפנים, שביקש לאסור את פרסום העיתון (בג"צ 322/81 מחול נ' הממונה על מחוז ירושלים, פ"ד לז (1) 789).

10. הקרן החדשה נוסדה כמה שנים לפני כן, כדי להעביר כספים לארגונים ישראליים פרוגרסיביים, המקדמים נושאים הקשורים לזכויות האזרח, שוויון מגדרי, יחסים בין יהודים לערבים וצדק חברתי.

1992 (העשור השני לקיומה) הגישה 38 בג"צים. כיום מונה האגודה 1,250 חברים בערך, היא מחזיקה צוות של 44 עובדים ומנהלת משרדים בירושלים, בתל־אביב ובחיפה. נוסף על הרחבת ההיקף של פעילותה המשפטית, פיתחה האגודה גם כמה דרכי פעולה נוספות, ועבודתה מתנהלת כיום בשלוש מחלקות: המחלקה המשפטית, המחלקה החינוכית והמחלקה הציבורית (ישובי, 2002א, 2002ב; גלבוע, 2001). קיימת חפיפה בתחומי העיסוק של המחלקות השונות ולכן קיים שיתוף פעולה הדוק ביניהן. אך האגודה ממשיכה להקצות את מרבית משאביה לפעילותה המשפטית.[11] עורכי־הדין של הארגון מגישים עתירות רבות לבג"ץ, וצוות העובדים מקדם יוזמות משפטיות שמטרתן קידום זכויות האדם והאזרח והגנה עליהן.

המחלקה החינוכית נוסדה בשנת 1988, והיא מציעה קורסים וסדנות לכוחות הביטחון (כלומר, לצבא, למשטרה ולשירות בתי־הסוהר), לתלמידי תיכון, לעובדים סוציאליים וקהילתיים, וכן למקבלי החלטות ברמה המקומית וברמה הארצית כאחת (מאירוביץ, 1999). בלי להמעיט בערך הפעילות החשובה שלה, יש להדגיש שהמחלקה החינוכית מתמקדת בזכויות פוליטיות ואזרחיות בלבד, והיא לא פיתחה תוכנית לימודים בנוגע לזכויות כלכליות וחברתיות. מבחינה זו, המחלקה החינוכית משקפת את מוקדי העניין של המחלקה המשפטית, שאף היא עסקה עד לאחרונה בעיקר בזכויות פוליטיות ואזרחיות ונמנעה מהתמודדות עם ההפרות הגוברות והולכות של הזכויות הכלכליות והחברתיות, כמו גם הזכויות התרבותיות והקולקטיביות. המחלקות המשפטיות והחינוכיות של האגודה עדיין פועלות במידה רבה על יסוד תפיסה מיושנת של זכויות אדם, המדגישה את הזכויות המעוגנות במסורת הליברלית של האינדיווידואליזם.[12]

למחלקה הציבורית יש שתי מטרות מוצהרות: להעמיק את מודעותה של החברה הישראלית לזכויות האדם והאזרח ולהשפיע על מקבלי ההחלטות כדי להגביר אצלם את הרגישות לזכויות האדם. מחלקה זו משתמשת בתקשורת ככלי להעברת מסרים של זכויות האדם לציבור הרחב, וככלי להוקעת גופים המפרים את הזכויות הללו (naming and shaming). היא מפעילה גם "קו חם", המטפל בפניות המגיעות ישירות מהציבור, וכמו־כן בנתה אתר אינטרנט, שמספק מידע על פעילות האגודה ועל זכויות האדם. המחלקה הציבורית מפרסמת ספרים ודוחות על סוגיות שונות הקשורות להפרת זכויות אדם בישראל ובשטחים הכבושים. הדוחות מועברים לגופים ציבוריים רלוונטיים ולחברי האגודה, והממצאים העיקריים מופצים לכלי התקשורת.[13] האגודה פרסמה במשך השנים דוחות רבים על אפליה

11. בשנת 2002 היה תקציבה של המחלקה המשפטית 2,161,000 ש"ח, ואילו התקציבים של המחלקה החינוכית והציבורית היה 788,000 ש"ח ו־1,240,000 ש"ח בהתאמה (ריאיון עם ריסה זאל, מנהלת פיתוח וקשרי חוץ בינלאומיים, 19.1.2003).

12. הדגש בזכויות הפוליטיות והאזרחיות היה קשור באופן הדוק למלחמה הקרה ולהגמוניה של השיטה הקפיטליסטית בארצות־הברית ובמערב אירופה. המדינות המערביות ביקרו את ברית־המועצות ואת סין על כך שהן מפרות זכויות פוליטיות, כמו חופש הדיבור והליך הוגן, והגוש המזרחי ביקר את המדינות הקפיטליסטיות על הפרת זכויות כלכליות, כמו אחוזי האבטלה הגבוהים והיעדר שירותי בריאות אוניברסליים.

13. המחלקה הציבורית גם מוציאה לאור ספרות אקדמית וחינוכית, כדי להדגיש את הקשר ההדוק בין זכויות האדם לדמוקרטיה. לדוגמה, שלושת הכרכים זכויות האדם והאזרח בישראל (גביזון ושינדור, 1991א, 1991ב; בן־גל, אלכסנדר, בנדור ורבין, 1992).

כלכלית וחברתית (לדוגמה: ישובי, 2002ב; ישובי, 1999; ישובי, 1997), ולכן אפשר לטעון שמחלקה זו מעודכנת יותר משתי המחלקות האחרות בהתפתחויות התאורטיות בתחום זכויות האדם וקשובה יותר לגידול שחל בהפרתן של זכויות כלכליות וחברתיות בקרב מגזרים נרחבים בחברה הישראלית.

לסיכום, פעילויותיה של האגודה לזכויות האזרח עונות על הגדרותיהם של חמישה מתוך ששת התפקידים המאפיינים אל"מים לזכויות, כפי שתיאר אותם הארי סקובל (Scoble, 1984) כבר בראשית שנות השמונים: איסוף מידע, הערכה והפצה, תמיכה משפטית, סיוע הומניטרי ו/או משפטי לקורבנות ולמשפחותיהם, גינוי ושבח מוסרי והשתדלות אצל רשויות הממשל.[14] האגודה אף סייעה בהחדרת שיח הזכויות לפוליטיקה הישראלית ולמערכת המשפט במיוחד. לדעתי, זהו אחד מתפקידיה החשובים ביותר.[15]

מרחב חברתי והון

בעמודים הבאים אבחן את הסיבות לכך שהאגודה לזכויות האזרח נהנית מהשפעה רבה יותר לעומת ארגונים אחרים לזכויות אדם המשתמשים באסטרטגיות דומות. חשוב להדגיש שטענתי אינה היסטורית בעיקרה, אלא תאורטית.[16] באמצעות קטגוריות אחדות של בורדייה אבקש לחשוף את הדרכים שבהן אל"מים משיגים, משמרים ומחזקים את כוחם וסמכותם. נוסף על כך, אבקש להדגיש בניתוח שלי שכוח הוא חרב פיפיות: לצד ההזדמנויות וההשפעה שהוא מעניק, הוא גובה תמיד מחיר, והוא אף עלול לפגוע במטרה שביקש לשרת אותה, כלומר, הגנה על זכויות האדם. לבסוף אבקש לטעון שהמקרה של האגודה לזכויות האזרח מראה כי הדיכוטומיה בין החברה האזרחית לבין הממשל אינה חד־משמעית; ואין זה בגלל "חיבוק הדוב" עליו דיבר בן־אליעזר (1999), אלא בגלל המיקום של האל"מ במרחב החברתי.

בניתוח הנשען על הנחותיו של בורדייה עולה האפשרות שטבעו, אופיו ותכונותיו של ארגון נקבעים ומובנים באמצעות יחסיו עם "סוכנים" אחרים. האגודה לזכויות האזרח, לדוגמה, פיתחה במהלך השנים יחסי עבודה עם מגוון מוסדות מדינתיים, כגון בית־המשפט

14. לדעתו של סקובל, התפקיד השישי שמאפיין חלק מארגוני זכויות האדם הוא בניית סולידריות בין קבוצות מדוכאות והקניית מעמד בינלאומי ולגיטימציה לנושאים המקומיים שהקבוצות עוסקות בהם.

15. על תפקידם של ארגוני זכויות אדם ביצירת נורמות ובהחדרתן וכן בקביעת סטנדרטים מוסריים, ראו: Keck & Sikkink, 1998; Risse et al., 1999.

16. מיקומה של האגודה במרחב נקבע על־ידי ההון שלה, והון זה, כבכל ארגון, אינו קבוע אלא משתנה במשך השנים. מובן שגם ההקשר שהארגון פועל בו הוא דינמי, וכל ארגון חייב להתאים את עצמו לשינויים החברתיים והפוליטיים אם ברצונו להישאר סמוך למוקדי הכוח. במילים אחרות, היחסים בין הארגון לסביבה משתנים, הן משום שהסביבה משתנית והן משום שהארגון משתנה. מפאת קוצר היריעה לא אוכל להתחקות אחר שינוי מוקדי הכוח בחברה הישראלית, וגם לא אוכל לפרט את כל השינויים שהתרחשו בכמות ובמבנה של הון האגודה במשך השנים. אומנם ניתוח היסטורי מעין זה חשוב להבנת יחסי הכוחות בחברה הישראלית, אך הוא אינו הכרחי כדי להראות שהאגודה אכן מיקמה את עצמה בסמיכות למוקדי כוח משפטיים ופוליטיים במרחב החברתי הישראלי, וברוב המקרים הצליחה לשמר את מיקומה.

העליון, פרקליטות המדינה, המשטרה והצבא. תוך כדי כך, למען קידום יעדיה, האגודה שיתפה פעולה עם אל"מים רבים לזכויות אדם, עם מוסדות מימון, תורמים פרטיים, פרופסורים למשפטים ועוד, וכן טיפחה את קשריה עם התקשורת. ישנה השפעה הדדית בין מכלול הקשרים הללו לבין הסוגיות שהאגודה בוחרת לטפל בהן, השיטות שהיא מיישמת כדי למחות נגד שלילת זכויות, שייכותם המקצועית של האנשים שהיא מעסיקה וכן המימון שהיא מגייסת לטובת פעילותיה. בהתאם לכך, סך כל הקשרים השונים (המוסדיים והפרטיים) שהאגודה טווה ומתַחזקת הם אלה המכוננים אותה כארגון זכויות אדם. מבנה האגודה, אופן פעולתה, השפעתה והמוניטין שלה הם בין השאר תוצרים של קשרים אלה. לפיכך, אם ברצוננו להבין את אופן פעולתה של האגודה ואת הסיבה לכך שהכוח העומד לרשותה עולה על כוחם של ארגונים אחרים, עלינו לחקור גם את טווח הקשרים של הארגון עם מוסדות ויחידים אחרים וכן את אופי הקשרים הללו.

היחסים עם מוסדות אחרים ועם יחידים מושפעים בתורם ממיקומה של האגודה בתוך מה שבורדייה מכנה המרחב החברתי. בורדייה מסביר שאפשר להשוות (אך לא לזהות) את המרחב החברתי עם מרחב גאוגרפי המחולק לאזורים. המרחב החברתי בנוי כך שסוכנים, קבוצות או מוסדות, החולקים תכונות משותפות רבות, ממוקמים בקרבה רבה יותר זה לזה; וככל שהמכנה המשותף ביניהם מצומצם יותר, כך הם מרוחקים יותר זה מזה (Bourdieu, 1990, 1994). המרחב שהסוכן ממוקם בו נקבע על־ידי תכונותיו של הסוכן, אך בו־בזמן המרחב נוטל חלק בכינון הסוכן, כך שאפשר לומר שהמרחב מוטבע בגופם של האנשים והמוסדות המאכלסים אותו.

אל"מים לזכויות אדם אינם ממוקמים בהכרח בסמיכות זה לזה בתוך המרחב החברתי. ארגונים אחדים עשויים להימצא בקרבת משרדים ממשלתיים או משפטיים, אחרים באזורים הסמוכים לתאגידים, ואילו ארגוני זכויות אדם נוספים עשויים להתמקם דווקא במרחק ניכר ממוקדי הכוח. כך אפשר לזהות מִדרג בין האזורים השונים במרחב: מוסדות ויחידים בעלי עוצמה בתחומי הפוליטיקה, הכלכלה והתרבות, מרוכזים במרחבים חברתיים מרכזיים, בעוד סוכני פעולה וקבוצות שכוחם דל יותר ממוקמים במרחבים חברתיים המרוחקים מאותה קבוצה שלטת של מוסדות ויחידים. אפשר לתאר זאת גם במונחים של מרכז, שבו מצויים החזקים, לעומת פריפריה, שבה שוכנים החלשים. ארגוני הזכויות הלא־ממשלתיים הממוקמים במרכז חולקים בדרך כלל תכונות משותפות רבות עם מוסדות ממשלתיים וארגונים למטרות רווח רבי עוצמה, וכתוצאה מכך יש להם יכולת והזדמנויות להשפיע על מוקדי הכוח.

מיקומו של ארגון (או של יחיד) בתוך המרחב החברתי נקבע בהתאם להון שלו. בורדייה (1994, 1998) מונה ארבעה סוגים עיקריים של הון: כלכלי, חברתי, תרבותי וסמלי. המושג הון כלכלי פירושו עושר חומרי; הון חברתי פירושו הכוח והמשאבים שיחידים או קבוצות צוברים באמצעות קשריהם החברתיים; הון תרבותי פירושו הידע והמיומנויות הנרכשים באמצעות חִברות בגיל מוקדם, חינוך וקריירה מקצועית; ולבסוף הון סמלי הוא "הצורה שסוגי ההון האחרים עוטים כאשר הם נתפסים ומוכרים כלגיטימיים" ואף כנחשקים (Bourdieu, 1994, p. 135; Painter, 2000). המרחב שמוסד כלשהו ממוקם בו, הסמכות העומדת לרשותו והאסטרטגיות שהוא משתמש בהן נקבעים לא רק על־ידי כמות ההון הכוללת שבידי המוסד, אלא גם על־ידי משקלו היחסי של כל סוג הון בתוך ההון הכולל, כלומר על־ידי מבנה ההון של המוסד. בורדייה מנסח זאת כך:

> אפשר לדמיין שלכל שחקן יש ערמה של אסימונים בצבעים שונים, וכל צבע מתייחס לסוג שונה של הון שמצוי בידיו, כך שכוחו היחסי במשחק, מיקומו במרחב המשחק והמכוּוָנות האסטרטגית שלו כלפי המשחק... תלויים בסך כל האסימונים ובהרכב ערמת האסימונים העומדים לרשותו, כלומר בכמות ההון ובמבנהו (Bourdieu & Wacquant, 1992, p. 99).

לעתים תכופות קיים קשר הדוק בין ארבעת סוגי ההון העומדים לרשותו של ארגון, זאת משום שכל סוג של הון ניתן להמרה ול"תגבור" בסוגים האחרים (Painter, 2000, p. 244). לדוגמה, העובדה שרוברט ברנשטיין, הנשיא והיו"ר של בית ההוצאה הגדול רנדום האוס, כיהן כיו"ר של הארגון Human Rights Watch (HRW) במשך חמש־עשרה השנים הראשונות להקמתו העניקה לארגון הון חברתי שסייע בוודאי להגדלת ההון הסמלי והכלכלי שלו. "קשריו עם התקשורת תרמו לפרסומי המחקרים הרבים של HRW, ואולי לא פחות מכך לגיוס מענקים ותרומות בעבור הארגון" (Welch, 2001, p. 100). במילים אחרות, הון חברתי של ארגון עשוי לא רק לעזור לו בצבירת הון חברתי נוסף (לדוגמה, כאשר ברנשטיין מזמין ידידים מהסביבה החברתית שלו להצטרף להנהלה), אלא גם לספק לו הון סמלי והון כלכלי. באותה מידה, הון כלכלי מספק תכופות הון חברתי וסמלי.

עם זאת, כל הון גם "מספק משאבים למאבקים חברתיים במסגרת התחום המסוים שלו, בלי כל קשר לסוגי הון אחרים ובלי צורך בהמרה" (Painter, 2000, p. 244). מקרה לדוגמה הוא המסע הבינלאומי לאיסור ייצור ומכירה של מוקשים, שהחל בנובמבר 1991, כאשר חיילים שלחמו במלחמת וייטנאם (Vietnam Veterans) והארגון הגרמני Medico International שכרו את שירותיה של פעילה ששמה ג'ודי ויליאמס (Williams), כדי לאחד אל"מים רבים למאבק באסון שדות המוקשים. אומנם ההון הכלכלי של המסע היה מוגבל, אך ויליאמס הצליחה לצבור כמות אדירה של הון חברתי. רשת הקשרים החברתיים שהיא הקימה כללה יותר מ־1,300 אל"מים שהצטרפו לקואליציה. ארגונים אלה השתמשו בכמות ההון הכוללת שבידיהם, וכך הפעילו לחצים על מדינות כדי שיתמכו באמנה האוסרת על שימוש במוקשים נגד בני־אדם, וכן על ייצור, אגירה ומשלוח של מוקשים. בתוך שש שנים, חתמו 144 מדינות על האמנה ו־126 מדינות אִשררו אותה (Rutherford, 2000).[17] אחת הסיבות לכך שוויליאמס זכתה בהצלחה כה רבה הייתה בכך שגייסה כמות נכבדת של הון חברתי בפרק זמן קצר מאוד. הון זה נהפך לכלי יעיל, שבאמצעותו הופעל לחץ גדול על ממשלות ועל מקבלי החלטות.

האגודה לזכויות האזרח במרחב החברתי הישראלי

בחינת מיקומה של האגודה לזכויות האזרח במרחב החברתי עשויה לסייע בהבהרת הגורמים השונים המעניקים לאל"מ לזכויות אדם יכולת השפעה פוליטית, שהרי הטיעון

17. בהקשר זה מעניין גם לעיין באתר של International Campaign to Ban Landmines בכתובת http://www.icbl.org.

שלי הוא שמקומו של הארגון במרחב החברתי, להבדיל מאסטרטגיית הפעולה, מסביר את השפעתו. ההון הנגיש ביותר לכימות ולמדידה הוא ההון הכלכלי של אל"מ, מכיוון שכל העמותות בישראל נדרשות לפרסם את תקציבן. כפי שציינתי בסקירה ההיסטורית הקצרה, במהלך העשור הראשון לפעילותה של האגודה לא עמד לרשותה תקציב ופעילותה הייתה מצומצמת. לכן לא הצליחה לחולל שינויים רבים. כיום המצב שונה. מבין כל האל"מים לזכויות אדם בישראל, ההון הכלכלי הרב ביותר עומד לרשות האגודה לזכויות האדם. תקציבה השנתי ב־2002 היה כ־1.5 מיליון דולר, זאת בהשוואה לתקציב השנתי של "בצלם", הארגון השני בגודלו בישראל, שתקציבו היה כ־1.2 מיליון – כעשרים אחוז פחות.[18] תקציב זה מאפשר לאגודה להחזיק משרדים בשלוש הערים הגדולות בישראל, להעסיק צוות גדול, להפיץ דוחות, לפרסם מודעות בעיתונות הישראלית ועוד. מכיוון שאני מתכוון לדון במקום אחר בכלכלה הפוליטית של זכויות האדם, אמקד את המאמר הזה בהון החברתי, התרבותי והסמלי של האגודה.

אפשר ללמוד על ההון החברתי והסמלי של האגודה מתוך עיון ברשימת הנשיאים שלה. הנשיא הראשון, הנס קלינגהופר, היה פרופסור למשפט חוקתי וכיהן כחבר כנסת (מטעם מפלגת הליכוד). הוא קיבל את תפקידו כנשיא האגודה מיד עם פרישתו מהכנסת. מומחיותו של קלינגהופר, השכלתו ועמדתו באקדמיה וכן עברו הפוליטי הקנו לו קשרים חברתיים הן עם פוליטיקאים חשובים בישראל והן עם רשויות משפטיות, ואלה העניקו לאגודה הון תרבותי והון חברתי. הנשיא השני, חיים כהן, נכנס לתפקיד לאחר שכיהן כסגן נשיא בית־המשפט העליון; שמעון אגרנט, מי שנטל על עצמו את התפקיד לאחר מכן, היה נשיא בית־המשפט העליון במשך יותר מאחת־עשרה שנים. ההון החברתי והתרבותי שדמויות אלה סיפקו לאגודה תורגמו גם להון סמלי. שלושת הנשיאים הראשונים היו מוכרים עוד לפני הצטרפותם לאגודה כמי שמתמצאים היטב בסוגיות של צדק וכבעלי סמכות בסוגיות אלה. עם כניסתם למשרת הנשיאות הם האצילו על האגודה מן ההכרה שזכו בה, והכרה זו יוחסה לה. תהליך זה תואר במפורש בביוגרפיה של שופט בית־המשפט העליון אגרנט: "ב־1988 הסכים אגרנט להתמנות לנשיא האגודה לזכויות האזרח, בכך השאיל לאגודה הצעירה את יוקרתו וסמכותו" (להב, 1999).

ארבעת הנשיאים הראשונים של האגודה כיהנו במשרות רמות בתחום המשפט או היו משפטנים באקדמיה הישראלית,[19] אך הנשיא הנוכחי של האגודה הוא הסופר הידוע סמי מיכאל. כסופר שזכה בהכרה בינלאומית וכהומניסט, מיכאל נחשב לסמכות בסוגיות מוסריות, גם אם באופן שונה מקודמיו, שסמכותם נבעה ממיקומם בממסד המשפטי. כמו כן, הוא הנשיא המזרחי הראשון של האגודה. עובדה זו יש בכוחה להעיד על ערנותה של האגודה לשינויים שחלו ביחסי הכוחות בין אשכנזים למזרחיים בחברה הישראלית, ועל רצונה להתרחק מדימויה כארגון אשכנזי. נוסף על כך, בניגוד למשוררים ולסופרים יעקב שבתאי, יצחק לאור או אפילו דויד גרוסמן, מיכאל אינו מזוהה עם מחנה השמאל הרדיקלי ונוכחותו בראש האגודה לא תעורר ניכור בגופים ובאנשים בעלי השקפת עולם מרכזית או ימנית, דבר היכול להרחיק את האגודה ממוקדי הכוח.

18. ריאיון עם ריסה זאל מהאגודה, 19.1.2003. ריאיון עם רחל גרינספן מ"בצלם", 16.12.2002.

19. פרופ' רות גביזון מהפקולטה למשפטים באוניברסיטה העברית הייתה הנשיאה הרביעית.

בקרב חברי ההנהלה של הארגון מצויות תמיד דמויות חשובות מעולם המשפט והאקדמיה ואף מתחום חיי הציבור.[20] הנשיא וחברי ההנהלה מספקים לארגון את ה"אשראי", כפי שמכנה זאת בורדייה, כלומר, את כוחו של בעל ההכרה להחזיק בעמדה המאפשרת לו לכפות על אחרים את ההכרה בו (Bourdieu, 1994, pp. 137–183). הכרה זו מספקת לארגון הון סמלי, שבורדייה מגדיר אותו ככוח לכונן, כלומר, האמצעים "לכפות תמונת עולם מסוימת על אחרים", שבמקרה שלנו הוא הכוח לכינון צדק באמצעות השימוש בשפת זכויות האדם (Ibid, p. 138). הון סמלי, אם כן, הוא הכוח לשנות הגדרות וסיווגים קיימים, והוא תלוי בסמכות החברתית שהושגה קודם לכן. סוגי ההון השונים שהארגון צובר, כמו גם הכוח הסמלי שלו, מסייעים לו בגישה למשרדים ממשלתיים, בקבלת תשומת־לב תקשורתית וכן בגיוס תמיכה כלכלית. במקביל, ארגון כמו האגודה מעניק מהונו לחברים בולטים בו, אשר שמותיהם מקושרים עמו.

לעתים השימוש בהון נעשה באופן מודע וגלוי, כגון ניצול קשרים חברתיים של חבר הנהלה כדי להזמין אורחים עשירים לערב התרמה של הארגון. לדוגמה, מייסד הקרן הישראלית החדשה, יונתן כהן, הוא חבר ילדות של חבר הנהלת האגודה דוד קרצמר, ועובדה זו הקלה בוודאי על השגת מימון משמעותי מהקרן (ישובי, 2002א, ע' 28). לפיכך, הון חברתי ותרבותי מתורגם תכופות להון כלכלי, ודבר זה מצביע על כך שאין זה מקרי שהתקציב הגדול ביותר יעמוד לרשות הארגון שחברות בו דמויות ציבוריות מוערכות.

עם זאת, הון חברתי ותרבותי מתפקד על־פי רוב בדרכים סמויות יותר, ודווקא דרכי השפעה אלה, שאינן כה ברורות וגלויות לעין, יכולות להביא לשינויים מרחיקי לכת. תהליכי הבירור של בית־המשפט העליון עשויים להיות מושפעים מהידיעה שעורך־הדין העותר הוא חבר בארגון שנשיאו הוא נשיא בית־המשפט בדימוס – אדם בעל סמכות בענייני צדק, שאולי פיקח על השופט הנוכחי ושימש לו דמות־דגם. דליה קרשטיין, מנהלת המוקד להגנת הפרט, מדווחת שבמהלך שימוע שעסק בעתירה נגד עינויים פנה השופט דווקא לעורך־הדין של האגודה, דן יקיר (את העותרים ייצגו כשישה עורכי־דין מארגונים שונים) ושאל אותו אם הוא מתנגד בתוקף לשימוש בעינויים בכל תנאי. "הייתה דממה באולם בית־המשפט," היא מספרת, "והפרקליט השתהה לרגע קודם שענה 'כן.' השופט, עם זאת, שאל אותו בשנית: 'האם אתה משוכנע שיש לאסור על שימוש בעינויים ללא כל קשר לנסיבות השימוש?' ויקיר השיב, 'כן, יש לאסור על עינויים בכל תנאי.'" לטענתה של קרשטיין, רגע דרמטי זה היה נקודת המפנה במשפט; עמדתו הבלתי־מתפשרת של עורך־הדין שייצג את האגודה לזכויות האזרח (ולא של האינדיווידואל דן יקיר) הובילה להחלטה ההיסטורית.[21]

20. מדי שנה, חברי האגודה בוחרים הנהלה המונה 12 חברים. חברי ההנהלה נפגשים פעם בחודש כדי לדון בנושאים עקרוניים, לאשר החלטות של הצוות וכן לאשר את התקציב. רשימה של חברי הנהלת האגודה מאז הקמתה אפשר למצוא בישובי, 2002א, ע' 148. ברשימת חברי ההנהלה של האגודה נמצאים אנשים כמו עו"ד גלעד שר, הפרופסורים דוד הד, פנינה להב, דוד קרצמר ומרדכי קרמניצר, וכן העיתונאי ארי שביט.

21. ריאיון עם דליה קרשטיין, 18.2.2000.

הצטרפותם של נושאי משרות ציבוריות בכירות ונכבדים אחרים לשורות האגודה היא רק חלק אחד בתמונה הכוללת, שכן המעברים הם דו־כיווניים, ובמהלך השנים גייסה ממשלת ישראל לשורותיה אחדים מחברי האגודה, כפי שאפשר ללמוד מן הדוגמות הבאות: יעל תמיר פרשה מתפקיד יו"ר האגודה ונהפכה לשרה בממשלת אהוד ברק; השר לביטחון פנים בחר במרדכי קרמניצר, חבר הנהלת האגודה, לניהול ועדה החוקרת את העלייה ברמת האלימות המשטרתית; נתן עלי, שופט מחוזי בגמלאות, ייצג את ממשלת ישראל בוועדות שונות באו"ם בעודו חבר פעיל בהנהלת האגודה (ספירו, 2000); כמו כן, יהושע שופמן עזב את תפקידו באגודה כדי להיות סגן היועץ המשפטי לממשלה, ובאותה תקופה החליטה פרקליטות המדינה להעסיק עורך־דין אחר מהאגודה.[22] כמה עורכי־דין שייצגו את האגודה בהתנדבות במשך השנים הראשונות להקמתה נהפכו בשלב מאוחר יותר לשופטים מחוזיים.[23]

יכולתם של עובדים לעבור ממשרדים ממשלתיים לשורותיו של ארגון זכויות ולהפך מעידה על כך שמיקומה של האגודה במרחב החברתי הוא סמוך למוסדות ציבוריים מרכזיים. כפי שהוזכר לעיל, המרחב החברתי המסוים של מוסד או של יחיד מוטבע גם בגופו, כלומר, המרחב עצמו נקבע על־ידי הכמות והמבנה של ההון שמחזיק אותו מוסד או יחיד, וההון עצמו מכונן ומעצב את המוסד. מושגיו של בורדייה מאפשרים לנו לראות שקרבתה של האגודה למשרדי הממשלה מעידה על כך שלמוסדות השונים ולאנשי צוותם יש מאפיינים משותפים רבים, החל בהעדפות אישיות ובאופן השימוש שלהם בשפה וכלה בטעמים ובהשקפת עולם. הם שותפים לאותה מערכת של דיספוזיציות המניעה אותם לפעול בדרכים מסוימות.

טענתי היא שסמיכות זו, הקשורה הדוקות להון המצוי בידי האגודה, יכולה להסביר את כוח השפעתה הניכר של האגודה בהשוואה לארגונים אחרים לזכויות אדם בישראל. בזכות הקִרבה למוקדי הכוח וההון הסמלי של הארגון, המשרד לביטחון פנים וצה"ל מממנים בעבור עובדיהם קורסים לזכויות אדם בהנחיית אנשי האגודה. כמו כן, משרד המשפטים החל לפני שנים אחדות לבקש את הערכותיו והמלצותיו של הארגון בנוגע לטיוטות של חוקים חדשים. גם כיום, האגודה מתבקשת להעיר על נוסחי חוקים ולהציע הצעות לתיקון, כדי להבטיח עקיבות מבחינת אמות המידה של זכויות האדם. על כל פנים, דוגמות אלה, כמו גם הנתונים ממחקרם של דותן והופנונג שהוזכרו לעיל, מעידים על כך שההון שנמצא בידי האגודה מעניק לה השפעה המסייעת על־פי רוב למאמץ ההגנה על זכויות האדם.

מיקומו של ארגון במרחב החברתי משפיע הן על האופן שבו הוא משתמש באסטרטגיה שבחר והן על הנושאים שהוא מחליט להשקיע בהם את משאביו. טענתי היא שמיקומו של הארגון במרחב החברתי אינו קובע את סוג האסטרטגיה אלא את אופן השימוש בה. שכן ארגונים הממוקמים במרחבים חברתיים שונים עשויים לבחור באסטרטגיה משפטית, לדוגמה, אך להשתמש בה בצורה שונה: האגודה משתמשת באסטרטגיה המשפטית מתוך אמונה בהליך המשפטי וביכולתם של ניצחונות משפטיים להוביל לשינוי חברתי; ארגונים אחרים

22. עו"ד יהושע שופמן היה היועץ המשפטי של האגודה, ועו"ד דנה בריסקמן הייתה חברה בצוות המשפטי (ספירו, 2000).

23. חשוב לציין, ולו כדי להדגיש את מורכבותו של הנושא, שחברי האגודה גם קיבלו משרות בכירות בארגוני זכויות אדם אחרים בישראל (ישובי, 2002א, ע' 95).

עושים שימוש באסטרטגיה המשפטית לא רק ככלי משפטי, אלא גם ככלי פוליטי, המסייע להעלות נושא מסוים על סדר היום הציבורי.[24] ארגונים מסוימים אף משתמשים בעתירות משפטיות ככלי לנגח ולהוקיע את מדיניותה של ממשלת ישראל, מתוך ידיעה שאין להם סיכוי לנצח בעתירה שהוגשה.

לדוגמה, אגודת סיינט איבס ביקשה מבג"ץ לקבוע שלבית־המשפט לעניינים מקומיים אין סמכות לדון בענייני בנייה בלתי חוקית של בתים השייכים לתושבים פלסטינים בירושלים, בטענה שהחלת החוק הישראלי על שטחים שונים בחלקה המזרחי של העיר אינה חוקית.[25] העתירה נדחתה, כמובן, שכן עם סיפוח ירושלים המזרחית ב־1967 החילה החקיקה הישראלית את המשפט, את השיפוט ואת המִנהל של המדינה על ירושלים המזרחית. דומני שהעותרים ידעו זאת, אך רצו להעלות על סדר היום הציבורי את סיפוח ירושלים המזרחית, שאינו חוקי לדעתם. במילים אחרות, הארגון שיער שהעתירה תידחה, אך רצה לנצל את בית־המשפט כבמה להעברת מסר פוליטי לגבי הריסות הבתים בירושלים ולגבי סיפוחן של השכונות המזרחיות. אומנם האגודה לזכויות האזרח מודעת ליכולת ההשפעה הציבורית של האסטרטגיה המשפטית, אך היא, להבדיל מסיינט איבס, לא תגיש עתירה לבית־המשפט למטרות שאינן משפטיות גרידא. האגודה תראה בחיוב את העלאת הנושא על סדר היום, אך השפעה כזאת תיחשב כתופעת לוואי חיובית ולא כמטרה ראויה כשלעצמה. מכאן שגם צורת השימוש באסטרטגיית הפעולה מושפעת ממקומו של הארגון במרחב החברתי.

נוסף על כך, מקומה של האגודה במרחב החברתי הישראלי גם מסביר חלקית את הנושאים שבהם הארגון מתמקד במאבקו למען צדק חברתי. כלומר, סדר היום של האגודה אינו נקבע תמיד על־פי מִדרג של הפרות, הקובע שההפרות החמורות ביותר הן שיזכו בטיפול מיידי. הדיספוזיציות של פעילי האגודה הן שמכתיבות את סדר היום החברתי, על־פי העדפות אישיות והשקפת עולם. לדוגמה, בכל הנוגע להפרת זכויותיהן של נשים, השקיעה האגודה משאבים רבים יותר דווקא בהפרות הנוגעות לנשים מהמעמד הבינוני־גבוה, החל בקבלת נשים לקורס טיס ולתפקיד טייסות בחברת התעופה אל־על, וכלה בשוויון ייצוג נשים בתפקידים בכירים במגזר הציבורי. הדגשתן של הפרות כאלה, להבדיל מהפרות הנוגעות לנשים מן המעמד הנמוך, משקפת את הדיספוזיציות של פעילי האגודה ואת קרבתו של הארגון למוקדי כוח במרחב החברתי. נקודה זו מובילה אותנו לדיון במחיר שהכוח תובע.

מחירה של הקִרבה למוקדי הכוח

קרבה מרחבית למוקדי כוח שמבוסס על עקרונות מוסריים אוניברסליים גובה מחיר מסוים, במיוחד בתחום זכויות האדם. כדי להבין את משמעות השפעתם והשלכותיהם של

24. זוהי נקודה חשובה, שכן היא מראה שמבחן ההצלחה של דותן והופנונג אינו משקף בהכרח את מטרות הארגון. לעתים ארגון מגיש עתירות בידיעה שיפסיד רק כדי להעלות נושא על סדר היום, או על מנת לחשוף את אוזלת ידו של בית־המשפט העליון.

25. בג"צ 256/01 אברהים רבאח ואחרים נ' בית המשפט לעניינים מקומיים בירושלים ומדינת ישראל.

חילופים בין פקידים ממשלתיים לבין עובדי האגודה, יש לבחון בקצרה את ביקורתו של בורדייה על תהליך ה"פקידותיזציה" (officialization), כלומר, תהליך כינון הסובייקט כנושא משרה ציבורית. לטענתו של בורדייה, בני אדם הם התגלמות ההיסטוריה, כלומר הם מגלמים מערכת של דיספוזיציות הנרכשות בתהליך הדרגתי של הטמעה, אשר "מעצב את הגוף באופן מילולי ונהפך לטבע שני" (Thompson, 1991, p. 12). בורדייה מכנה את התהליך הזה ואת המשקע שמצטבר בעקבותיו בשם "הביטוס" (habitus), כאשר "פקידותיזציה" היא הדרך המסוימת שעל האדם לעבור כדי להיהפך לנושא משרה ציבורית והדיספוזיציות המסוימות שאדם זה צריך לרכוש כדי להצליח בתפקיד הציבורי. על־פי בורדייה, אחת הנקודות העיקריות היא שתהליך עיצובו של הסובייקט כנושא משרה ציבורית מתחולל במסגרת קבוצת השייכות המקצועית. "הקבוצה... מתגבשת באמצעות מקצוע ציבורי המעניק תוקף לדבריה ואף כופֶה את דבריה על אחרים. כך הקבוצה קובעת גם באופן סמוי את הגבול בין הנתפס לבלתי־נתפס ותורמת לשימור הסדר החברתי שממנו היא שואבת את כוחה" (Bourdieu, 1990, p. 108).

שני שופטי בית־המשפט העליון שהתמנו לנשיאי האגודה עברו למעשה תהליך של "פקידותיזציה" ככל שהתקדמו במִדרג של המערכת המשפטית. במהלך כהונתו של אגרנט כנשיא בית־המשפט העליון, העניק בית־המשפט אישור למגוון הפרות בוטות של זכויות אדם, לרבות החרמת אדמות בשטחים הכבושים, גירושים, הריסות בתים ומעצרים מנהליים (ספירו, 2000; Kretzmer, 2002). השופט חיים כהן היה ביקורתי יותר כלפי המדיניות הישראלית הפוגעת בזכויות, אך גם הוא תמך במגוון של הפרות, כגון במקרה של מוחמד בורקן, כאשר אישר צו האוסר על פלסטינים לרכוש בתים ברובע היהודי (המורחב) של ירושלים העתיקה, בזמן שליהודים ניתנה הזכות לרכוש בתים ברובעים אחרים. כהן קבע שאי־מתן אישור לערבים לקנות בתים ברובע היהודי אינו מהווה הפליה (ספירו, 2000).[26] בהתאם לתפיסותיו של בורדייה, אין זה מקרי ששני השופטים הללו שיתפו פעולה עם מדיניות הפוגעת בזכויות אדם, משום ש"יחסי כוח סמליים נוטים לשעתק ולחזק את יחסי הכוח המכוננים את המבנה של המרחב החברתי" (Bourdieu, 1994, p. 134). במילים אחרות, המשרה שממלאים שופטי בית־המשפט העליון מעניקה להם את רוב הונם. הפיכתם לנושאי משרות ציבוריות מחייבת סוג מסוים של הביטוס ושל השקפת עולם, ופירוש הדבר שלעתים תכופות השופטים אינם מסוגלים להכיר בכך שפסקי־הדין שלהם תומכים במדיניות הפוגעת בזכויות, משום שההפרות הן חלק מהמערכת שאת נטיותיה והשקפותיה השופטים מגלמים.

השופטים מייצרים ומפתחים תפיסה מסוימת של צדק, שנהפכת בתורה לחלק מתהליך הלגיטימציה של הסדר החברתי. בשפתו של בורדייה, השופטים קובעים באופן סמוי את הגבול בין הנתפס לבלתי־נתפס (במקרה שלנו מדובר במשמעות הצדק וזכויות האדם) ובכך הם תורמים לשימור הסדר החברתי שממנו הם שואבים את כוחם. כאשר הם מקבלים על עצמם את תפקיד נשיא האגודה לזכויות האזרח, השופטים מאצילים על הארגון את ההון החברתי, התרבותי והסמלי שצברו במהלך השנים, אך גם מחדירים לתוך הארגון את הדיספוזיציות שאימצו כנושאי משרות ציבוריות. במקרה הנוכחי, פירוש הדבר שהחדירו

26. בג"צ 114/79 בורקן נ' שר האוצר, פ"ד לב(2) 800, 806; הארץ, 18.7.1978; ספירו, 1998; United Nations, 1978.

את הנטייה לוותר על תפיסה כוללת ואוניברסלית של זכויות אדם, כפי שהיא באה לידי ביטוי באמנות בינלאומיות, לטובת תפיסה מצומצמת יותר.

כל עוד מיקומה של האגודה במרחב החברתי סמוך למוסדות הממשלתיים, יש לשער שתהליך ה"פקידותיזציה" המתרחש בארגון הזכויות דומה לתהליך המתרחש במשרדים ממשלתיים. כלומר, צוות האגודה צריך לאמץ דיספוזיציות המניעות אותו להגיב בדרכים מסוימות. דיספוזיציות אלה אינן שונות באופן מהותי מאלה הרווחות במשרדים ממשלתיים, והדבר מסביר את המעברים התכופים של העובדים. קִרבה זו היא שפתחה לפני אנשים כמו קלינגהופר, אגרנט וכהן את האפשרות להצטרף לשורותיה של האגודה, ולפני אחרים היא פתחה את האפשרות לעבור מן האגודה אל מוסדות ממשלתיים. כך נוכל גם להסביר את העובדה ששופטי בית־המשפט העליון או אנשים אחרים במעמד ציבורי דומה לא כיהנו בתפקידים ייצוגיים בארגוני זכויות אדם אחרים, כמו "המוקד להגנת הפרט" ו"רופאים לזכויות אדם". מיקומם של ארגונים אלה במרחב החברתי רחוק מבית־המשפט העליון וממוסדות ממשלתיים אחרים. לכן עובדים בארגוני זכויות האדם הללו אינם נוטים לעבור למוסדות ממשלתיים. אין ספק שלא כל מי שנהפך לחבר באגודה לזכויות האזרח מאמץ דיספוזיציות זהות, אך מי שאינם מאמצים דיספוזיציות דומות לאלה של העומדים בראש הארגון אינם מצליחים בדרך כלל להתקדם בתוך המערכת.

הזיקה בין האגודה לאחדים מן המשרדים הממשלתיים מבהירה מדוע יו"ר האגודה, יעל תמיר, הייתה מסוגלת לעבור לניהול משרד ממשלתי בן־לילה. אין מדובר בתהליך קואופטציה פשוט, אלא בכך שתמיר לא הייתה נבחרת להיות שרה אילולא היו לה דיספוזיציות מסוימות, עוד לפני שנבחרה לתפקיד.[27] הנקודה הרלוונטית אינה נוגעת לתמיר באופן אישי, אלא לאגודה עצמה כארגון שמכיל בתוכו פרטים בעלי דיספוזיציות מסוימות: הדיספוזיציות שאפשרו לתמיר לכהן כיו"ר הארגון החשוב ביותר לזכויות אזרח בישראל הן אלה שאפשרו לה גם לכהן כשרה, המעלימה עין מהפרות קשות של זכויות אדם שביצעה ממשלת ישראל. כפי שכבר ציינתי, גם עובדים אחרים באגודה נטלו על עצמם משרות בכירות במערכת המשפטית. מובן שאנשים אלה עשויים להפעיל את השפעתם כדי להגן על זכויות האדם בתוך המוסדות הממשלתיים, כפי שגם תמיר עשתה כנראה, אך בהתחשב ביחסי הכוחות בינם לבין המוסדות המעסיקים אותם, הם משמשים לא פעם את המוסד בהוצאה לפועל של מדיניות הפוגעת בזכויות ואף בהענקת לגיטימציה למדיניות זו. המעבר הדו־כיווני של העובדים מעיד על דמיון ניכר בין הארגון המגן על זכויות האדם לבין הממשלה הפוגעת בהן מבחינת הערכים, ההיגיון, ההעדפות והשקפת העולם העומדים בבסיס כל אחד מהמוסדות הללו.

לכן, השאלה החשובה אינה מידת מעורבותם של יחידים מסוימים (הקשורים בדרך כלשהי לאגודה לזכויות האזרח) במדיניות הפוגעת בזכויות, או אדישותם כלפיה, אלא אם תהליך ה"פקידותיזציה" שבורדייה מתאר והסמיכות בין האגודה למוסדות הממשלתיים עלולים להשפיע לרעה על סדרי העדיפויות של האל"מ לזכויות האדם. התשובה היא חיובית, כפי שמעידות שלוש הדוגמות שאציג מיד. מחד גיסא, מדובר בתהליך לא־מודע, שבו מקבלי ההחלטות באגודה, בגלל הדיספוזיציות שלהם, אינם מייחסים חשיבות מספקת

27. חשוב לציין שפרופ' יעל תמיר הביאה לאגודה הון חברתי ותרבותי הן בגלל עבודתה באקדמיה והן בגלל פעילותה ב"שלום עכשיו".

להפרות החמורות המתרחשות בחצר האחורית שלהם, ולכן גם אינם מקצים משאבים למאבקים נגדן. מאידך גיסא, לפחות חלק מן התהליך הוא מודע, ומקבלי ההחלטות באגודה מחליטים לנסות לשמר את מקומו של הארגון בסמיכות למוקדי הכוח, גם במחיר של התפשרות בכל הנוגע לראיית עולם אוניברסלית. סבורני שבמקרים כאלה חשוב לנסות להבדיל בין החלטות עקרוניות לבין שיקולים פרגמטיים, המושפעים מאילוצים כלכליים, מאומדנים הנוגעים לסיכוי לשנות את סדר היום הפוליטי ואת המדיניות הציבורית ועוד. קשה לעתים לקבוע גבול ברור בין השניים, מכיוון שאפשר תמיד לטעון שהפשרה על עקרונות מסוימים נבעה משיקולים פרגמטיים הוגנים. אף־על־פי־כן, יש לשמור על הבחנה בין העמדה העקרונית של הארגון לבין שיקוליו הפרגמטיים אם ברצוננו לבצע הערכה של עבודת האל"מ לזכויות. דרך אחת לגשת למשימה זו היא לבקש מהארגון לנסח את עקרונותיו ואת הסוגיות שאינו מוכן להתפשר בהן, גם לא משיקולים פרגמטיים.

שלוש הדוגמות הבאות ממחישות בקצרה את העובדה שקרבתה של האגודה למוקדי הכוח משפיעה על כיוון פעילותה ומצרה את מגוון הנושאים הנכללים תחת הכותרת זכויות אדם. ראשית, האגודה נמנעה מלעורר את שאלת היכולת הגרעינית של ישראל ואת הקשר בין יכולת זו לזכויות אדם, ובכך נכשלה גם בטיפול במגוון של הפרות, לרבות החטיפה הבלתי־חוקית של מרדכי ואנונו והחזקתו הממושכת בבידוד (ספירו, 1998; פלדמן, 1998). הארגון הישראלי "רופאים לזכויות אדם", לדוגמה, לא היסס להגיש תביעה לבג"ץ נגד החזקת כלואים בתנאי בידוד קשים וממושכים (מרטון, 1998).[28] יש לציין שהעיסוק הציבורי בנשק הגרעיני המצוי בידי מדינת ישראל הוא עדיין בגדר טאבו בחברה הישראלית, ויש ניסיון לדחוק לשולי החברה כל ארגון או יחיד המעלה את הנושא. ההתנכלות לאבנר כהן בעקבות פרסום ספרו ישראל והפצצה היא אחת מהדוגמות הבולטות לכך מהתקופה האחרונה (Cohen, 2000). במדינות מערביות, לעומת זאת, העיסוק בהשלכותיו של הנשק הגרעיני על זכויות האדם תופס מקום חשוב בשיח הציבורי בכלל ובשיח של ארגוני הזכויות בפרט.[29] במונחיו של בורדייה, אם כן, העיסוק בנשק הגרעיני היה יכול להוביל להקרבת מקומה המרכזי של האגודה לזכויות האזרח במרחב החברתי הישראלי וכן לאיבוד חלק מכוחה.

דוגמה שנייה היא הימנעותה של האגודה, במשך כחמש־עשרה שנה, מהתמודדות עם ההפרות הקשות של זכויות הפלסטינים המתגוררים בגדה המערבית וברצועת עזה (אנשים חסרי אזרחות) והעובדה שהגבילה את פעילותיה לטיפול בהפרות בתוך תחומי הקו הירוק.[30] כמו רוב האוכלוסייה הישראלית, שעד פרוץ האינתיפאדה הראשונה (דצמבר 1987) לא הייתה מודעת להפרות של זכויות הפלסטינים בשטחים הכבושים או הייתה אדישה כלפיהן, כך גם האגודה העלימה עין מפגיעות שהתרחשו בחצר האחורית שלה, ובכך סייעה בהפיכת הזכויות הפלסטיניות לבלתי־נראות. עורכי־דין ישראלים, כגון פליציה לנגר, יצאו להגנת זכויותיהם של הפלסטינים הכבושים עוד בשנת 1968, ודבר זה מדגיש את העובדה שהאגודה

28. בג"צ 2089/95 עמותת רופאים ישראלים־פלסטינים לזכויות האדם ואחרים נ' שר המשטרה ואחרים.

29. לשם השוואה, חיפוש במאגר של ארגון זכויות האדם החשוב Human Rights Watch מעלה 175 מסמכים שבהם מופיע הביטוי "נשק גרעיני" ואילו במאגר של האגודה הביטוי לא מופיע אפילו פעם אחת.

30. מקרה אחד חשוב שבו האגודה כן התערבה בשנים הללו נגע לתושבי הגולן שלא הסכימו לקבל תעודות זהות ישראליות (ישובי, 2002א, 23–25).

הייתה יכולה לבחור בנתיב אחר, ומרמז לכך שהשקפת העולם של הארגון הושפעה במובנים רבים מהאידאולוגיות הדומיננטיות. גם לאחר שהאגודה התחילה לעסוק בסוגיות של הפרת זכויות האדם בשטחים הכבושים (לאחר פרוץ האינתיפאדה הראשונה), ארגוני זכויות האדם האחרים חשו לעתים קרובות שהמשאבים המוקצים באגודה למאבק בפגיעות הללו הם עדיין זעומים יחסית לחומרת ההפרות. אפילו כיום, כאשר ההפרות בשטחים הם החמורות והקשות ביותר ונוגעות ליותר משלושה מיליון בני אדם, האגודה מַקצה שני עורכי־דין במשרה מלאה (מתוך צוות שמונה שנים־עשר עורכי־דין) לפגיעה בזכויות אדם בשטחים.[31]

חשוב להדגיש בהקשר זה, שבשנים הראשונות לקיומה ניסחה האגודה לעצמה את זכויות האדם בעיקר בהקשרן הפנים ישראלי, ועד עצם היום הזה היא מעדיפה לטפל בזכויות האזרח יותר מאשר בזכויות האדם. בדוח שהתבסס על דבריהם של פעילי זכויות אדם (וביניהם אחד מחברי ההנהלה של האגודה) ששהו באוניברסיטת הארוורד נכתב:

> האגודה לזכויות האזרח בישראל פוחדת שאם תהיה מעורבת יתר על המידה באירועים המתחוללים בשטחים הכבושים או במחלוקות בין כוחות דתיים לחילוניים, היא תאבד את אמינותה ואת אפשרותה להשפיע על האוכלוסייה היהודית בישראל. האגודה הייתה חשופה להאשמות של חוסר נאמנות, בדומה לאל"מים במדינות אפריקאיות ואסיאתיות... לחצים מעין אלה הניעו בתחילה את האגודה להגביל את עבודתה לבעיות בתוך ישראל. מעורבות בשטחים הכבושים, או יצירת תדמית של תנועה שבעלי בריתה הם כוחות שמאל או כוחות ליברלים מתוך כלל הקשת הפוליטית, עלולות לפגוע בקשריה של האגודה עם הממשלה. כך עלולה להיפגש גם הגישה שיש לאגודה לבתי־הספר ולצבא, למטרת חינוך לזכויות אדם. לעומת זאת, האגודה מסתכנת באיבוד חלק ממהימנותה בכך שהיא מתעלמת מבעיות בשטחים הכבושים (Steiner, 1991).

סיבה נוספת שמנעה את האגודה מהשקעת משאבים רבים בהגנה על זכויותיהם של הפלסטינים בשטחים היא הקִרבה המרחבית של הארגון לבית־המשפט העליון. אפשר להבחין בהתאמה בין חוסר נכונותו של בית־המשפט העליון לפסוק נגד הפרת זכויותיהם של הפלסטינים הכבושים, בקבלו באופן גורף נימוקים של כוחות הביטחון (Kretzmer, 2002), לבין הימנעותה של האגודה מעיסוק בחלק מההפרות המתרחשות בשטחים, וזאת להבדיל מארגונים כמו "רופאים לזכויות אדם", "המוקד להגנת הפרט" ו"הוועד נגד עינויים".

רבים גם רואים בקורסים לזכויות אדם, שהאגודה מציעה לחיילים ולשוטרים, שיעור שבו לומדים "איך ליהפך לכובשים טובים יותר". כלומר, בסמינרים ובשיעורים הללו האגודה אינה מציגה עמדה ברורה וחד־משמעית נגד אי־חוקיותו של הכיבוש (מאירוביץ, 1999). נוסף על כך, העובדה שהאגודה מקבלת תשלום מהמשרד לביטחון פנים בתמורה לקורסים שהיא עורכת מעידה לא רק על הקִרבה בין האגודה לגוף הממשלתי הזה, אלא גם נחשבת בעיני רוב ארגוני זכויות האדם האחרים כחציית קו אדום וכעובדה הסותרת את קווי היסוד של האגודה עצמה.

31. עורכי־דין נוספים של האגודה אומנם מתגייסים מפעם לפעם למאבק בהפרות בשטחים, אך על־פי הגדרת התפקיד, שני עורכי־דין בלבד מתרכזים בשטחים הכבושים.

הדוגמה האחרונה נוגעת לכך שבמשך שנים רבות לא אימצה האגודה השקפה כוללת בנוגע לזכויות אדם, השקפה שריצ'רד פאלק כינה אותה "שיח המוכפפים" (subaltern discourse) (Falk, 2002). שיח זה מביא בחשבון את הטווח המלא של זכויות האדם, כפי שהוא מופיע באמנות ובחוקים בינלאומיים, והוא כולל גם זכויות כלכליות וחברתיות וזכויות תרבותיות קולקטיביות. מתוך 68 תביעות שהגישה האגודה לבג"ץ בשנים 1981–2002, רק חמש תביעות עסקו באופן ישיר בזכויות כלכליות וחברתיות (ישובי, 2002א). היועץ המשפטי הקודם של האגודה, יהושע שופמן, הצדיק את המדיניות הזאת בטענה ש"ההנהלה לא ראתה את הזכויות החברתיות כמשהו שהכלים המשפטיים יכולים להצליח בו" (שם). בחירתה רבת השנים של האגודה לא להיאבק בבית־המשפט למען זכויות כלכליות וחברתיות, זכויות שמתנגשות במידה רבה עם ראיית העולם הקפיטליסטית, המדגישה את אידאולוגיית השוק החופשי, הביאה לידי כך שהאגודה הפקירה מגזרים נרחבים בחברה הישראלית. גם כיום האגודה מקצה עורך־דין בחצי משרה בלבד לתחום ההפרות הכלכליות והחברתיות. במקביל, נמנעה האגודה לאורך השנים גם מקידום זכויות תרבותיות קולקטיביות הקשורות למיעוט הפלסטיני בתוך ישראל. את החללים הללו ממלאים כיום ארגונים אחרים, כמו "קו לעובד", עדאלה, מרכז אדווה ועוד.

שלוש הפשרות שהוזכרו קשורות זו בזו באופן הדוק, אך השנייה והשלישית מבליטות את ההגדרה הצרה של זכויות האדם המשמשת את האגודה. מראשיתה, הגדירה האגודה את זכויות האדם כזכויות אינדיווידואליסטיות וכזכויות אזרח, הגדרה שמוציאה מתחומי הדיון את הזכויות הכלכליות והחברתיות וכן את זכויותיהם של הפלסטינים החיים תחת כיבוש. לפיכך, אין זה מקרה ששמה "האגודה לזכויות האזרח בישראל". גם אם האגודה נמנעת משימוש בשיח זכויות רחב בשל סיבות מורכבות, שאינן קשורות רק לקרבתה אל מוקדי הכוח, יש לשים לב לכך ש"שיח המוכפפים" מעמיד בספק רבות מהנחות היסוד שעליהן מושתתת מדינת ישראל: אופייה היהודי והשלכותיו על זכויות האדם (Kimmerling, 1999), יחסה של המדינה למיעוטים אתניים החיים בתוכה (Kretzmer, 1990; Yiftachel, 1999) והגישה הנאו־ליברלית המאפיינת את המדיניות הכלכלית מאז 1985 (ברק־ארז, 2001; סבירסקי וקונור־אטיאס, 2002; קמפ ורייכמן, 2000; רם, 1999). לכן, אימוצו של שיח זה ירחיק בוודאי את האגודה ממוקדי הכוח.

כוח סמלי פירושו הכוח "ליצור עולם", ולפיכך האגודה תרמה להעלאת המודעות לזכויות האזרח בישראל, ומכאן גם להעלאת המודעות להפרתן של זכויות אלה. בכך היא סייעה לכינון זכויות אזרח בחברה הישראלית. בה בעת, המקום שהאגודה תופסת במרחב החברתי הישראלי משפיע בלא ספק על האופן שבו תופס הארגון את משמעות מושג זכויות האדם, ולכן הגבילה האגודה את טווח יצירתן של זכויות האדם. אלמלא פעולותיהם של ארגונים ופעילים אחרים לזכויות אדם, שהטילו ספק בתפיסת עולמה של האגודה, ייתכן בהחלט ששיח הזכויות בישראל עדיין היה מוגבל לזכויות אזרח בלבד.

סיכום

ניתוח מיקומה של האגודה במרחב החברתי הישראלי והשלכותיו מעיד על כך שדווקא הקרבה למוקדי הכוח, ולא אסטרטגיות הפעולה, היא שמסבירה את הבדלי ההשפעה בין

ארגוני זכויות האדם. לכן, אם ברצוננו להבין את יכולתם של אל"מים לזכויות אדם להשפיע על הזירה הפוליטית, אין להסתפק בניתוח האסטרטגיות שלהם, וכן היתרונות והחסרונות שלהם. יש לבחון גם את המקום שכל ארגון תופס במרחב החברתי ואת מידותיו של ההון הכלכלי, החברתי, התרבותי והסמלי העומד לרשותו, כמו גם את מבנה ההון. עם זאת, קרבתו של אל"מ למוקדי הכוח היא כחרב פיפיות. לצד ההזדמנויות וההשפעה שהאגודה משיגה באמצעות ההון שברשותה ובאמצעות מקומה במרחב החברתי, היא חייבת, על מנת לשמר את כוחה, לנקוט צעדים שפוגעים לעתים במאבק אוניברסלי למען זכויות האדם. כך המיקום וההון אומנם מאפשרים יכולת השפעה, אך זו תחומה בגבולות מוגדרים ואינה מאפשרת ראייה כוללנית של זכויות אדם.

ניתוח מקומה של האגודה במרחב החברתי הישראלי מראה גם שהגבולות בין החברה האזרחית למדינה מיטשטשים לעתים תכופות, ולכן הם גם משמעותיים פחות. לעתים, אל"מים השייכים באופן מסורתי לחברה האזרחית קרובים למוסדות הממשל יותר מאשר לאל"מים אחרים, והשקפת עולמם וההיגיון המנחה את פעולותיהם קרובים יותר להיגיון של מוסדות הממשל. לכן גם המונח "תת־פוליטיקה" (זיו ושמיר, 2000) הוא בעייתי בעיני בכל הנוגע לתיאור הפוליטיקה של החברה האזרחית, מכיוון שהוא מייצר מערכת דו־קוטבית מדרגית מוטעית (במישור האמפירי והנורמטיבי) בין פוליטיקה ממשלתית לפוליטיקה של החברה האזרחית.

מנקודת ראות פרגמטית של המאבק המקיף למען זכויות האדם, ודווקא בהקשר הישראלי (המתאפיין במרחב שבו ארגונים רבים לזכויות אדם פועלים זה לצד זה), יש יתרון בכך שארגון אחד (האגודה במקרה זה) ממוקם קרוב יחסית למשרדי הממשלה. מנקודת מבט זו, תפקידה של האגודה שונה מהתפקיד שממלאים רוב האל"מים לזכויות האדם בישראל, משום שהאגודה בחרה לשמר את מקומה במרחב החברתי כדי לצבור כוח השפעה, ויתרה לשם כך על תפיסה כוללת של זכויות. למרבה האירוניה, תפקיד זה הופך אותה לתלויה במידה רבה בארגונים הממוקמים רחוק יותר ממוקדי הכוח. האגודה זקוקה למעקב הביקורתי שלהם אחר עמדותיה ופעולותיה, משום שזה מסייע לה לעמוד בפיתויים הרבים שכרוכים בקשריה עם השלטונות (או בחלקם לפחות).

המחאה שקמה בעקבות הצהרתה של הנשיאה הרביעית של האגודה, רות גביזון, היא מקרה מעניין בהקשר זה: במהלך מסע התעמולה נגד נוהל העינויים בישראל, הצהירה גביזון, בניגוד לכל האמנות הבינלאומיות העוסקות בעינויים, שבנסיבות שאנו חיים בהן היא מסוגלת להבין מדוע שופטים אינם מוציאים את העינויים אל מחוץ לחוק. הביקורת המקומית והבינלאומית של ארגוני זכויות האדם, שהתעוררה בעקבות אמירה זו, הניעה את הנהלת האגודה לפרסם גילוי דעת, הקובע את עמדתה הנחרצת נגד השימוש בעינויים בכל הנסיבות האפשריות (ספירו, 2000). לפיכך, ארגוני זכויות אדם המרחיקים את עצמם מהאזורים שהכוח מרוכז בהם נהנים מהשפעה מועטת יותר, אך יש לשער שהם נהנים גם מיכולת רבה יותר לשמור על תפיסת עולם המבוססת על שיח זכויות הוליסטי (Falk, 2002; Marton, 2000).

לדעתי, הסמיכות המרחבית מהווה הסבר משכנע להתנהגותם של אל"מים, יותר מהסברים המשתמשים במונחים כמו "קואופטציה" או "חיבוק הדוב", משום שמושגיו של בורדייה אינם מניחים זהות מהותנית כלשהי של הארגונים המכוננים את החברה האזרחית או של הממשל. המושג קואופטציה מניח זהויות ברורות ומובחנות ומתאר את יחסי הכוחות

החברתיים כחד־כיווניים, כיחסים שבמסגרתם אל"מים הממוקמים בחברה האזרחית מאבדים מכוחם ומאמצים את הזהות וההעדפות של בעלי השררה ובכך מחזקים אותם עוד יותר. לעומת זאת, הסבר המדגיש את מיקומו של הארגון במרחב החברתי מאפשר לנו לראות שיחסי הכוחות פועלים בכיוונים שונים ומרובים, שהזהויות וההעדפות של אל"מים אינן מהותניות, ושארגון כמו האגודה דווקא צובר כוח ומצליח לחולל שינויים חברתיים באמצעות תפיסת מקום במרחב החברתי הסמוך למוקדי הכוח. לפיכך, חוסר נכונותה של האגודה להיאבק בשורת הפרות בוטות אינו נובע מתהליך קואפטציה או מחיבוק הדוב של הממסד, אלא מהדיספוזיציות של מקבלי ההחלטות בתוך האגודה, דיספוזיציות הקשורות באופן הדוק למיקום הארגון במרחב החברתי.

מקורות

אלוני, שולמית וזרטל, עידית (1997). **לא יכולה אחרת: שולמית אלוני משוחחת עם עדית זרטל**. תל־אביב: הד ארצי הוצאה לאור, ספרית מעריב.

בן־אליעזר, אורי (1999). האם מתהווה חברה אזרחית בישראל? פוליטיקה וזהות בעמותות החדשות. **סוציולוגיה ישראלית, ב**(1), 51–97.

בן־גל, טלי, אלכסנדר, דנה, בנדור, אריאל ורבין, ש' (1992). **זכויות האדם והאזרח בישראל, כרך ג**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.

ברק־ארז, דפנה (2001). זכויות אדם בעידן של הפרטה. **עבודה, חברה ומשפט, ח**, 209–224.

גביזון, רות ושינדור, חגי (1991א). **זכויות האדם והאזרח בישראל, כרך א**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.

גביזון, רות ושינדור, חגי (1991ב). **זכויות האדם והאזרח בישראל, כרך ב**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.

גלבוע, יעל (2001). **דו"ח פעילות שנתי 2000–2001**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח בישראל.

האגודה לזכויות האזרח (1996). **זכויות האדם בישראל: תמונת מצב**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.

האגודה לזכויות האזרח (2001). **ייצוג הולם בשירות המדינה, דף מידע**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.

זיו, נטע ושמיר, רונן (2000). בנה ביתך: פוליטיקה גדולה ופוליטיקה קטנה במאבק נגד אפליה בקרקע. **תיאוריה וביקורת, 16** (אביב), 45–66.

ישובי, נעמה (1997). **זכויות לא הטבות: זכויות חברתיות בישראל**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.

ישובי, נעמה (1999). **איפה ואיפה, מאזן השוויון בישראל**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.

ישובי, נעמה (2002א). **זכויות האדם, זה כל הסיפור: האגודה לזכויות האזרח – סיכום ביניים**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.

ישובי, נעמה (2002ב). **מצב זכויות האדם בישראל: 2002**. ירושלים: האגודה לזכויות האזרח.

להב, פנינה (1999). **ישראל במשפט, שמעון אגרנט והמאה הציונית. תל־אביב: עם עובד.**

מאירוביץ, שוקי (1999). **מפוליטיקה לתרפיה: השיח הרפלקסיבי־תרפיוטי במחלקה החינוכית באגודה לזכויות האזרח בישראל.** עבודת גמר לקראת תואר מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל־אביב.

מרטון, רוחמה (1998). הזכות לסביבה תקינה. בתוך: **ואנונו והפצצה. תל־אביב: הוצאת** הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ולמען מזרח תיכון חופשי מנשק אטומי, ביולוגי וכימי.

סבירסקי, שלמה וקונור־אטיאס, אתי (2002). **תמונת מצב חברתית 2002. תל־אביב: מרכז אדוה.**

ספירו, גדעון (1998). מדינת ישראל מודיעה. בתוך: **ואנונו והפצצה. תל־אביב: הוצאת** הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ולמען מזרח תיכון חופשי מנשק אטומי, ביולוגי וכימי.

ספירו, גדעון (2000). **האגודה לזכויות האזרח. מצד שני, 21, מארס.**

פלדמן, אביגדור (1998). דמוקרטיה וזכויות אדם במדינת לאום. בתוך: **ואנונו והפצצה. תל־אביב: הוצאת הוועד הישראלי למען מרדכי ואנונו ולמען מזרח תיכון חופשי מנשק אטומי, ביולוגי וכימי.**

קמפ, אדריאנה ורייכמן, רבקה (2000). הפוליטיקה החדשה של הגירת־עבודה בישראל. **סוציולוגיה ישראלית, ג(1), 79–110.**

רם, אורי (1999). בין הנשק והמשק: ישראל בעידן העולמקומי. **סוציולוגיה ישראלית, ב(1), 99–145.**

Bourdieu, Pierre (1990). *The logic of practice*. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre (1994). *In other words, essays: Towards a reflexive sociology*. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre (1998). *Practical reason*. Stanford: Stanford University Press.

Bourdieu, Pierre & Wacquant, Loic D.J. (1992). *An invitation to reflexive sociology*. Chicago: University of Chicago Press.

Cohen, Avner (2000). Avner Cohen on nuclear secrecy: Letter to Attorney General Elyakim Rubinstein. July 20, http://www.fas.org/sgp/eprint/avnercohen.html.

Dotan, Yonathan & Hofnung, Menachem (2001). Interest groups in the Israeli High Court of Justice: Measuring success in litigation in out-of-court settlements. *Law and Policy,* January, 1–27.

Falk, Richard (2002). Interpreting the interaction of global markets and human rights. In: Alison Brysk (Ed.), *Globalization and human rights* (pp. 61–76). Berkeley: University of California Press.

Foucault, Michel (2002). *Power* (James D. Faubion ed.). New York: The New Press.

Hajjar, Lisa (2001). From the fight for legal rights to the promotion of human rights: Israeli and Palestinian cause lawyers in the trenches of globalization. In: Austin Sarat and Stuart Scheingold (Eds.), *Cause lawyering and the state in a global era* (pp. 68–95). Oxford: Oxford University Press.

Ignatieff, Michael (2001). *Human rights as politics and idolatry* (Amy Gutmann ed.). New Jersey: Princeton University Press.

Jochnick, Chris (1999). Confronting the impunity of non-state actors: New fields for the promotion of human rights. *Human Rights Quarterly, 21*(1), 56–79.

Keck, Margaret & Sikkink, Kathryn (1998). *Activists beyond borders: Advocacy networks in international politics*. Ithaca: Cornell University Press.

Kimmerling, Baruch. (1999). Religion, nationalism and democracy in Israel. *Constellations, 16(*3), 339–363.

Kimmerling, Baruch (2002). Jurisdiction in an immigrant-settler society: The 'Jewish and Democratic State'. *Comparative Political Studies, 35*(10), 1119–1144.

Korey, William (1998). *NGOs and the universal declaration of human rights: A curious grapevine*. New York: St. Martins Press.

Kretzmer, David (1990). *The legal status of the Arabs in Israel*. Boulder: Westview.

Kretzmer, David (2002). *The occupation of justice: The supreme court of Israel and the occupied territories*. New York: State University of New York Press.

Lang, Sabine (2000). The NGO-ization of feminism: Institutionalization and institution building with the German women's movement. In: Bonnie Smith (Ed.), *Global feminims since 1945* (pp. 290–304). London and New York: Routledge.

Langer, Felicia (1988). *An age of stone* (Translation: Isaac Cohen). London: Quartet.

Langer, Felicia (1995). The history of the legal struggle against torture in Israel. In: N. Gordon & R. Marton (Eds.), *Torture: Human rights, medical ethics and the case of Israel* (pp. 75–81). London: Zed Books.

Marton, Ruchama (2000). A view from within: Problems confronting human rights organization in Israel and the occupied territories. *Arab Studies Quarterly, 22*(1), 39–50.

Mathews, Jessica (1997). Power shift. *Foreign Affairs, 76*(1), 50–66.

Risse, Thomas, Ropp, Stephen C. & Sikkink, Kathryn (1999). *The power of human rights, international norms and domestic change*. Cambridge: Cambridge University Press.

Painter, Joe (2000). Pierre Bourdieu. In: Mike Crang & Nigel J. Thrift (Eds.), *Thinking Space*. London: Routledge.

Power, Jonathan (2002). *Like water on stone: The story of Amnesty International*. London: Penguin.

Rutherford, Kenneth (2000). The evolving arms control agenda: Implications of the role of NGOs in banning anti personal land mines. *World Politics, 53*, 74–114.

Scoble, Harry R. (1984). Human rights non-governmental organizations in black Africa: Their problems and prospects in the wake of the Banjul charter. In: C.E. Welch Jr. & R.I. Meltzer (Eds.), *Human rights and development in Africa*. Albany: State University of New York Press.

Shamir, Ronen & Chinski, Sarah (2001). Destruction of houses and construction of a cause. In: Austin Sarat & Stuart Scheingold (Eds.), *Cause lawyering: Political commitments and professional responsibilites* (pp. 227–257). Oxford: Oxford University Press.

Silliman, Jael (1999). Expanding civil society: Shrinking political spaces: The case of women's nongovernmental organizations. In: J. Silliman & Y. King (Eds.), *Dangerous intersections: Feminist perspectives on population, environment and development*. Boston MA.: South End Press.

Stammers, Neal (1999). Social movements and the social construction of human rights. *Human Rights Quarterly, 21*(4), 980–1008.

Steiner, Henry J. (1991). Diverse partners: Non-governmental organizations in the human rights movement, the report of a retreat of human rights activists publication of the Harvard Law School Human Rights Program and Human Rights Internet. Section II, B.

Thompson, John B. (1991). Editor's Introduction. In: *Pierre Bourdieu, Language and symbolic power*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

Tolley, Howard B. Jr. (1994). *The international commission of jurists: Global advocates for human rights*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

United Nations (1978). *Report of the special committee to investigate Israeli practices affecting the human rights of the population of the occupied territories*. Agenda Item 55, A/33/356, November 13, 1978.

Welch, Claude E. (2001). *NGOs and human rights: Promise and performance*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Yiftachel, Oren (1999). Ethnocracy: The politics of Judaizing Israel/Palestine. *Constellations, 6*(3), 364–390.